

ІСТОРИЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477:367)“07/13“

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-45-19-30>**Тарас Беднарчик**

Вінницький національний медичний університет ім. М. І. Пирогова

кандидат філософських наук, доцент (Україна)

e-mail: taras2010.2011@yahoo.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2336-4635>**Місце літописних улличів у ранньосередньовічній історії України**

Анотація. Метою статті є вивчення ареалу проживання племені улличів на території сучасної України, специфіки їхньої взаємодії із слов'янськими народами та причин протистояння з князями Русі. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналізу, синтезу, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-порівняльного, історико-типологічного, історико-системного) методів з проблемно-хронологічним принципом та принципами науковості, історизму, об'єктивності, системності. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що вперше співвідноситься та аналізується історична інформація про улличів у різних регіонах нашої країни і встановлюється їхній цивілізаційний вплив на населення України часів Середньовіччя. **Висновки.** Літописні відомості про проживання улличів у Середньому Подніпров'ї, Південному Побужжі, Подністров'ї та Подунав'ї підтверджуються результатами археологічних досліджень. Окремими локальними зонами розселення улличів були Південне Подніпров'я, Південна Київщина, Південна Волинь, Дністровський каньйон. Улличі володіли розвиненими як на свій час аграрними технологіями, в основі яких було землеробство та присадибне скотарство. Серед ремесел помітне місце займали металургія, металообробка та ювелірна справа. Унікальною технологією було виробництво жорен з вулканічного туфу. Головними пам'ятками улличів є численні городища, які, насамперед, виконували функцію військового табору і укриття для населення. Здатність швидко будувати і удосконалювати ці об'єкти свідчить про наявність у них розвинених родоплемінних відносин, авторитетної адміністрації та знаті. Улличі і тиверці були особливо близькими племенами та мали спільний ареал проживання у Подністров'ї. Обидва племені разом брали участь у освоєнні земель правобережжя гирла Дунаю у X–XI ст. Підрахунок кількості відомих городищ та аналіз ареалу розселення улличів дозволяє назвати їх одним із найчисленніших племен України IX–XI ст. Тривалий період війн IX–X ст. між князями Русі та улличами був викликаний боротьбою за панування у Подніпров'ї і володіння дніпровським річковим шляхом до Чорного моря. Улличі мали особливі відносини із кочовими народами, що відрізняє їх від інших слов'янських племен. Їхнім сусідом і постійним партнером у взаємодії протягом VIII–XI ст. були представники південної гілки салтівської культури.

Ключові слова: улличі, тиверці, городище, Подніпров'я, Побужжя, Подністров'я.

Постановка проблеми. Історична складова державотворчих та етно-політичних процесів на території України поступово переосмислюється в залежності від умов, в яких перебуває процес формування української політичної нації та зовнішніх викликів існуванню нашої держави. Военна агресія Російської Федерації 2014 та 2022 рр. з новою силою поставила питання про історичні права України володіти Середнім і Нижнім Подніпров'ям, мати вихід до Чорного моря. Темі літописних улличів присвячено багато робіт істориків та археологів, проте у її висвітленні до цього часу існують розбіжності та суперечності. Описуються і аналізуються найбільш відомі пам'ятки цього племені в окремих районах нашої країни та основні літописні відомості. Проте значення улличів як вагомого представника слов'янства у міжріччі Дніпра та Дністра потребує додаткового розгляду та осмислення. Йдеться про визначення масштабів територіальної присутності, специфіку відносин з слов'янським населенням, причини протистояння із князями Русі.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Вітчизняна історія та археологія приділяли значну увагу вивченню специфіки літописних племен власне на території України, що потенційно загрожувало ідеологічній тезі про існування єдиної «давньоруської народності». Окремою проблемою було і є дослідження слов'янського населення, що проживало за межами Київської Русі на землях сучасної центральної та південної України, зокрема, його взаємодія із кочовими народами. Вагомим внеском у вивченні цієї тематики є праці відомих науковців В. Барана, Д. Березовця, А. Козловського, М. Кучери, О. Приходнюка, Л. Михайлини, А. Сміленко, Б. Тимощука. Серед праць останніх років вкажемо на дисертаційні дослідження

Т. Сапельняк «Уличі і тиверці в Карпато-Причорноморських землях (друга половина IX – перша половина X сторіччя)» (2006), С. Маярчака «Лівобережжя Середнього Подністрів'я у IX–XIII ст. (за даними історико-археологічних досліджень)» (2012) та статті А. Томашевського. Особливо відзначимо плідні результати проекту Інституту археології НАН України та Вінницького обласного краєзнавчого музею «Уличі. Археологічна карта». Одна з останніх публікацій О. Манігди та О. Грабовської «Середньовічні городища уличів на Побужжі. Особливості використання ландшафту» розповідає про результати класифікації обстежених городищ, залучення сучасних технологій і геоданих. Концептуально важливим є висновок про вдале використання людністю уличів складного рельєфу, «вписування» своїх укріплень у ландшафт в оточенні ярів, забезпечення захисту джерел води (Манігда, Грабовська, 2021, с. 51-55).

Мета статті полягає у вивченні ареалу проживання племені уличів на території сучасної України, специфіки їхньої взаємодії із слов'янськими народами та причин протистояння з князями Русі.

Виклад основного матеріалу. Широко відомо, що тема літописних уличів і тиверців вважається суперечливою. Це, насамперед, стосується їхньої територіальної локалізації, стосунків із правителями Русі та народами, що перебували на землях нашої країни в часи Середньовіччя. Різні літописні списки вказують на досить широкий ареал проживання уличів на території сучасної України та хвилі їхнього переселення. Стосовно тиверців інтрига полягає у їхньому розселенні до гирла Дунаю, вірогідності виходу до берегів Чорного моря у його північно-західній частині. Також відзначимо феномен територіального взаємопроникнення уличів і тиверців та проблему розмежування цих племен та білих хорватів у басейні Дністра. У кандидатській дисертації Т. Сапельняк «Уличі і тиверці в Карпато-Причорноморських землях (друга половина IX – перша половина X сторіччя)» систематизовані літописні джерела. У вступній недатованій частині Повісті минулих літ, поміщеній у Лаврентіївському літописі, зазначено: «...а улочи и тиверьци седяху бо по Днестру, приседяху къ Дунаеви. Бе множество ихъ; седяху бо по Днестру оли до моря, и суть гради их и до цього дні, и те ся зваху от Грекъ Велика скуфь». У Радзивілівському літописі та Московсько-Академічному списку замість слів «по Днестру приседяху ... Днестру» написано: «по Бугу и по Днепру». Також «... По Бугу и по Днепру і приседяху къ Дунаеви ... оли до моря» - написано в Іпатіївському літописі. Близькі до варіанту Лаврентіївського літопису («по Днестру...къ Дунаеви») повідомлення в І Софійському, Никонівському (Патріаршому), Воскресенському та деяких інших літописах. Існує й інший варіант цього повідомлення в Літописі Переяславля Суздальського (Літописці руських царів): «...а улочи, тиверьцы седяху по Бугу и по Днестру, и до Дунаю, бе множество их и до моря, и есть(ь) град ихъ и н(ы)не спы» (Сапельняк, 2006, с. 20-22).

Війни проти уличів вели князі Аскольд і Дір, Олег та Ігор. За Олега тиверці стають об'єктом агресії поруч із уличами. Прийнято вважати, що літописне повідомлення 907 р. про участь тиверців «суть толковинів» у великому поході на Візантію свідчить про їхню інкорпорацію до складу Русі. За правління Ігоря уличі знову стали об'єктом агресії поруч із деревлянами. В результаті війни 922 р. уличі сплатили князю данину. Одночасно вказується, що уличський град Пересічень чинив опір три роки до його взяття військом воєводи Свенельда. Війна відновилася 940 р., в результаті якої уличі сплатили данину Ігорю. При цьому було захоплено Пересічень, який віддав данину Свенельду. За аналогією вважається, що ці події призвели до інкорпорування уличів до складу Русі. Проблемою вивчення подальшої історії уличів і тиверців є те, що літописи Русі більше не розповідають про події на їхніх землях. Тиверці згадуються як учасники походу Ігоря проти Візантії 944 р. Нагадаємо, що недатована частина Повісті минулих літ (Лаврентіївський список) вказує на уличів і тиверців як сучасників Нестора літописця, який опрацював цей текст в кін. XI – на поч. XII ст. Вони випали з сюжетів літописця після загибелі Ігоря в 944 р. Очевидно, що контроль над цими племенами послаб через тодішню кризу системи князівської влади. Подальша згадка про уличів середини X ст., які постають помітним слов'янським племенем поруч з деревлянами, є у візантійського імператора Костянтина Багрянородного (Сапельняк, 2006, с. 22). Погоджуємося з тими істориками, які вбачають у відносинах між Руссю та уличами «чужість», тобто певний антагонізм.

Археологія внесла до історії уличів і тиверців кардинальні доповнення. Відомий науковець Д. Березовець виявив у районі Середнього Дніпра слов'янські пам'ятки VII–IX ст. і відніс їх до уличів (Березовець, 1963). Ним було встановлено зону поширення пам'яток цього типу (пеньківська культура): Середнє Подніпров'я до р. Росі, басейн Тясмину і область Південного Бугу. Головна дискусія науковців з цього приводу розгорнулася навколо того, як і за яких умов пеньківська культура, яка на ранньому і середньому етапах відповідала історичним антам, трансформувалася у археологічну культуру уличів на пізньому етапі свого існування (Сміленко, 1999). Дослідження Д. Березовця стали фундаментальними для вивчення поселень, сільського господарства, ремесел і поховального обряду уличів Подніпров'я та не втратили своєї актуальності до нашого часу. Виявлені пам'ятки були врятовані для історичної науки від

неминучого знищення в результаті підтоплення водами новоствореного Кременчуцького водосховища (1959–1961) і подальшої ерозії земель.

Окремою проблемою для істориків та археологів стало з'ясування умов та обставин осілого життя слов'ян на Півдні України, зокрема у Південному Подніпров'ї. Дослідження цієї теми ускладнилося спорудженням Каховського водосховища, яке в 1955–1958 рр. заповнило водою надзвичайно важливі для вивчення середньовічної історії землі. Незважаючи на це, слов'янські поселення вдалося віднайти. Важливо звернути увагу на час існування поселень і городищ у контексті їхнього функціонування до встановлення контролю Русі над дніпровським торговельним шляхом і в період її домінування в регіоні. На о. Березань виявлено значний культурний шар X–XIII ст. слов'янського поселення. Подібні пам'ятки виявлені на Великому Потьомкінському острові в гирлі Дніпра. Літописне місто Олештя як археологічний об'єкт не знайдене. На відомому Любимівському городищі скіфо-сарматського часу виявлено слов'янський культурний шар IX–XI ст. На протилежному від вказаного городища правому березі Дніпра поблизу с. Зміївка Херсонської обл. виявлено слов'янське поселення IX–XI ст. Сенсаційним доповненням до вказаних пам'яток стало відкриття відомими дослідниками пам'яток Півдня України С. Буйських та М. Ієвлевим слов'янського поселення Аджигол-1 в зоні злиття Бузького та Дніпровського лиманів поблизу с. Солончаки Очаківського р-ну Миколаївської обл. Було виявлено два житла, які в цілому відповідають практиці напівземлянкового будівництва X–XIII ст., зокрема в басейні Південного Бугу, Південного Подніпров'я. Автори розкопок вказують на їхню найбільшу подібність житлам Зміївського та Кичкаського поселень. На відстані 1,2 км від поселення Аджигол-1 знаходиться городище перших століть н. е. Дніпровське-2, на якому теж виявлено залишки слов'янської кераміки. Автори розкопок переконані, що це городище служило укриттям для навколишніх мешканців. В часи Середньовіччя Аджигольська балка була вкрита лісо-чагарниковою рослинністю і по ній протікала повноводна річка. Гирло цієї річки було озером лиманного типу, яке з'єднувалося з Дніпровським лиманом. В наш час ця місцевість безліса, а річка зникла (Буйських, Ієвлев, 1991, с. 99-100). Автори розкопок наголошують на стратегічному розміщенні поселення і городища напроти Кінбурнського півострова, який замикає вихід з Дніпро-Бузького лиману і відносять цю місцевість до історичного Білобережжя. Висновок С. Буйських та М. Ієвлева є вкрай важливим для історії уличів: «Слід вважати, що близькість загальних рис культури Аджигольського поселення з пам'ятками Степового Подніпров'я, про що йшлося вище, дозволяє пов'язувати його виникнення з просуванням уличького населення на південь уздовж Дніпра у X ст. Аджигол нині є найпівденнішим давньоруським поселенням X–XI ст. басейну Дніпра та Південного Бугу. У наступний період (XII–XIII ст.) склад його жителів, як і інших осілих пам'яток пониззя Дніпра, ймовірно, доповнювався новими переселенцями з Середнього Подніпров'я» (Буйських, Ієвлев, 1991, с. 103). Вказані автори припускають зв'язок середньовічного Олештя з літописними уличами, їхньою назвою та фактичною присутністю. Маємо унікальне свідчення арабського географа XII ст. Мухаммада Аль-Ідрісі про розміщення у нижній течії Дніпра двох слов'янських міст на відстані 1 милі одне від одного (очевидно, на протилежних берегах ріки). Вони називалися Уліски та Муліса. Текст цього географа відрізняється досить високим рівнем відтворення назв різних слов'янських міст і викликає довіру. Сучасні дослідники вважають, що тут йдеться про м. Олешки (Древняя Русь в свете зарубежных источников, 2009, с. 130, 132). Підтвердженням цього є напис на карті італійського географа П'єтро Веконте (1318 р.). Він назвав гирло Дніпра «flumina d'ellexe» – «ріка Елекса», що в наукових колах вважається вказівкою на Олештя. Майже так само – «fluminda d'ellexe» ним названо прилеглу до гирла Дніпра водойму – Березанський лиман, який впадає у Чорне море навпроти острова Березань. Латинське слово «flumina» означає «річки» (множина), тому можна припустити, що не лише гирло Дніпра, а й мережа лиманів могли називатися «річками Елексів» (Гордеев, 2013, табл. 7). Вказані факти добре відомі М. Грушевському, який пов'язував їх зі слов'янською колонізацією Півдня України (Грушевський, 1905, с. 517-519).

Відомий науковець А. Козловський послідовно вивчав життя слов'янського населення на Півдні України. Підсумком стала ґрунтовна робота «Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст.» (1992). В ній ретельно описано умови життя, господарювання та побуту слов'янського населення та специфіку його взаємодії із кочовими та напівкочовими племенами, описано перехід останніх до осілості під впливом місцевих землеробів. А. Козловський визнає, що пам'ятки Південного Подніпров'я генетично пов'язані з пеньківською культурою і погоджується із А. Сміленко, що населення цих земель складалося зі слов'ян та асимільованих ними осілих салтівців. Разом вони склали південну гілку уличів. (Козловський, 1992, с. 154). Незважаючи на тривалі війни київських Рюриковичів проти уличів, ситуація у Південному Подніпров'ї не зазнавала суттєвих змін принаймні до розгрому князем Святославом Хозарського каганату в 965 р. А. Козловський прямо вказує на те, що специфічна культура, яка склалася у південному регіоні в IX–XI ст. мала виразні слов'янські та салтівські риси

законсервувалася і продовжила своє існування в подальшому. Ці риси зберігалися більш тривалий час, ніж на території Русі та основних землях поширення салтівської культури.

Важливу роль для розуміння історії уличів є інтерпретація широко відомого в історії України Вознесенського археологічного комплексу кінця VII–VIII ст. зі скарбом, який був відкритий у 1930 р. Пам'ятка, яка розміщувалася на домінуючому пагорбі лівого берега Дніпра з радіусом огляду близько 15 км в межах сучасного м. Запоріжжя, стала об'єктом суперечок науковців. Автор розкопок В. Грінченко вважав пам'ятку похованням воїнів із кремацією на території укріпленого табору чи штабу командування і такою, що відповідає іншим відомим похованням навколишнього Подніпров'я. Він датував її за демонетизованими візантійськими монетами, відносив до кінця VII - VIII ст. і вважав слов'янською або хозарською (Грінченко, 1950, с. 62-63). Відомий археолог А. Сміленко є послідовним прибічником приналежності Вознесенського комплексу мешканцям Подніпров'я – представникам пізнього етапу пеньківської культури та осілим салтівцям, які тут оселилися. Від цього населення залишилися дніпровські поселення Ігрені II, IV, поселення поблизу сіл Петро-Свистунове, Зміївка та хутора Перше Травня. Вона не вважає припущення А. Амброза про тюркську приналежність комплексу та болгарську версію про поховання їхнього хана переконливими (Сміленко, 1999, с. 268, 271).

Північна межа розселення уличів в період розквіту цілком очевидна для науковців – це землі на південь від сучасного Києва. В дискусії про локалізацію єдиного вказаного у «Повісті минулих літ» міста цього племені – «града» Пересічена (Пересечена) вказуються райони між с. Трипілля і Києвом, річки Стугна та Китаївське городище південніше Києва. Навіть у версії про розташування цього городища між Дністром та Прутом аргументом є назва молдавського с. Пересечина, а не заперечення можливості проживання уличів на південь від Києва (Михайлина, 2007, с. 176-178). Локалізація цього населеного пункту виходить за межі нашого дослідження, проте відзначимо у даній темі те, що городища уличів були, насамперед, місцями укриття для населення та пунктами оборони. Пересічен не був містом в класичному розумінні цього терміну в історії Середньовіччя. Характеристики відомих городищ уличів дозволяють сумніватися в тому, що безпосередньо одне з них могло б витримати трирічну облогу князівського війська Русі подібно до вказаної у літописі події. Автор припускає, що проблема розв'язується завдяки дослідженням і спостереженням відомого науковця Б. Тимощука у співпраці з І. Русановою. Описуючи поселення і оборонні споруди слов'ян на землях тиверців, він встановив, що вони уміло використовували природні перешкоди цілого району розміщення «гнізда поселень». Типовим прикладом він вважав археологічні об'єкти поблизу с. Чорнівка Чернівецької обл.: «В 1979 р. Слов'янська експедиція Інституту археології АН СРСР спеціально провела вивчення гнізда слов'янських поселень VIII–IX ст., розташованого у верхів'ях ріки Мошкова (лівобережна притока Прута) поблизу села Чорнівка Новоселицького району Чернівецької області. Цікавість до цього гнізда викликана тим, що його територія діаметром 6-8 км з трьох боків оточена високими пагорбами, покритими лісом, тобто цей район мав природні кордони. З четвертого, відкритого боку слов'янські поселення VIII–IX ст. за межами гнізда невідомі археологам на значній відстані. Тому є підстави вважати, що всі вісім поселень VIII–IX ст. біля Чорнівки належали до одного й того ж гнізда, створені одним і тим самим територіально-родовим союзом» (Русанова, Тимошук, 1981, с. 42). Одне з поселень цього «гнізда» було особливо укріплене, але без спорудження суцільної стіни: «Поселення Чорнівка II розташовано у долині в оточенні пагорбів. В цих умовах спорудження навколо поселення дерев'яної стіни, подібно до того, як це було в інших об'єктивних центрах, дало б малоефективний захист. Тут мешканці вирішили по іншому убезпечити своє поселення від раптових ворожих набігів. На високих пагорбах, що оточують поселення, на підступах до нього в певному порядку були збудовані вежі-зруби. Від них залишилися западини прямокутної форми. Як показали розкопки двох западин, кожен зруб для міцності був опущений у землю на глибину до 1 м. Зруби-вежі складали надійну захисну смугу, яка прикривала поселення майже з усіх сторін та запобігала раптовому ворожому удару по центру общини» (Русанова, Тимошук, 1981, с. 43). В контексті аргументації відзначимо, що П. Хавлюк підтверджує наявність дерев'яної вежі-донжона на городищі уличів Сажки X–XI ст. (Хавлюк, 1996, с. 48-49). Автор припускає, що місцевість навколо «граду» Пересічен була подібним чи більш укріпленим районом навколо центрального городища.

Надзвичайно важливою для вивчення ролі уличів в історії України є велика група городищ і селищ у басейні р. Південний Буг, які локалізуються на території сучасної Вінницької обл. Завдяки багатолітнім дослідженням доцента історичного факультету педагогічного інституту ім. М. Островського (нині Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського) П. Хавлюка ці об'єкти було ретельно вивчено. Результати розкопок та вивчення локалізації і структури пам'яток дали можливість створити цілісне уявлення про життя слов'янського населення краю з VIII по XI ст. Його стаття 1969 р. «Древньоруські городища на Південному Бузі» стала однією з класичних робіт з вивчення історичної спадщини уличів і не втратила своєї

актуальності до нашого часу. В цілому ним було каталогізовано п'ятдесят городищ, хоча не всі вони відносяться до часу уличів. Основні спостереження та висновки П. Хавлюка: тривала слов'янська осілість в лісостеповому Побужжі під захистом городищ, використання мешканцями краю давніших городищ залізного віку, спорудження основної частини городищ відбувається з початку X по XI ст., приналежність улицям усіх вказаних у статті городищ окрім «мисових городищ складного типу», селища VIII–IX та X–XI ст. вказаного району мають відчутний культурний зв'язок, навала печенігів загрожувала, але не перешкодила розвитку слов'янського населення. П. Хавлюк встановив, що городища утворюють дві лінії оборони краю по річках. Перша – по правому, залісненому берегу річки Соб протистояла необжитій степовій місцевості Придніпровської височини. Друга – по Південному Бугу, де городища розташовувалися переважно в місцях існування бродів. Укріплення оновлювалися: «Існування у багатьох пунктах городищ двох типів (мисових і округлих або мисових невеликих з слабкою обороною і мисових великих із потужними ровами і валами) не випадкове. Ймовірно, його можна пояснити тим, що фортифікаційні споруди весь час вдосконалювалися у відповідності з новими вимогами оборони» (Хавлюк, 1969, с. 170). Основна частина населення проживала у селищах, які розміщувалися навколо городища на відстані 1 – 2 км. Саме у селищах розміщувалися ремісничі центри, а городища виконували роль, подібну до феодального рицарського замку. Катастрофічною для даного регіону була навала половців (з 1061 р.), яка супроводжувалася суцільним руйнуванням поселень та укріплень. Уличі чинили опір та будували нові городища у більш залісненій місцевості, але на кінець XI ст. території на південь від річок Згар та Десна були спустошені. Проте частина населення Побужжя залишилася на своїх місцях і в XII ст. була представлена містами Бужеськ, Межибож'є, Котельниця, Прилуки та виявленими археологами городищами і селищами північніше Згару та Десни (Хавлюк, 1969, с. 156-174).

Незважаючи на важливу роль статті П. Хавлюка «Древньоруські городища на Південному Бузі», інші науковці доповнюють та уточнюють археологічну інформацію про уличів Побужжя. Проблема полягає у визначенні власне уличьких городищ як археологічних об'єктів. Видатний науковець М. Кучера, який спеціалізувався на вивченні слов'янських укріплень часів Середньовіччя чітко каталогізував на території Вінницької обл. п'ятдесят два городища уличів як споруджених ними об'єктів (Кучера, 2017, с. 68-70). Значна частина пам'яток у зведеннях П. Хавлюка та М. Кучери співпадає, але є певні відмінності. М. Кучера не враховує городища у Брацлаві та Печері, але вводить до обігу пам'ятки Крикливець, Рудницького, Городища біля витоків р. Дохни на півдні області. Методологічні розбіжності стосуються віднесення городищ залізного віку до оборонних таборів уличів. Обидва науковці зараховують слов'янський об'єкт Селевинці (Сажки) на території відомого скіфського Немирівського городища. М. Кучера зараховує до свого каталогу Сабарівське городище уличів як частину використаної ними території в межах великого об'єкту залізного віку. Обидва дослідники не згадали городище на місці правого берега річки Південний Буг та гирла р. Вишеньки (м. Вінниця), яке іноді відносять до скіфської епохи, але сучасні дослідники пов'язують з улицями (Пам'ятки історії та культури Вінницької обл. Вінниця, 2016, с. 16). Станом на 1988 р. П. Хавлюк вже визнає, що Сабарівське та Григорівське городище (Могилів-Подільський р-н Він. обл.) скіфського часу разом з Немирівським використовувалися ранньосередньовічними слов'янами в VIII–IX ст. і вказує на невисокі оборонні потреби загалом населення саме в цей час у порівнянні із наступними століттями. Починаючи з X ст. використання оборонних споруд стає масовим у зв'язку зі зростанням військових загроз (Хавлюк, 1988, с. 7-8). Ми можемо впевнено припускати, що з цією ж метою воїни використовували давні вали городищ залізного віку, хоча і не залишили на них значного культурного шару, що в цілому характерно для уличьких городищ – військових таборів. Додамо, що крім згаданих скіфських городищ на території Вінницької області є ще сім: поблизу Переорків і Якушинець (Вінницький район), Дерешової і Вищого Ольчедаєва, (Муровано-Куриловецький район), Межирова (Северинівське городище, Жмеринський район), Нижчого Ольчедаєва і Ломазіва (Могилів-Подільський район) (Пам'ятки історії та культури Вінницької обл., 2019, с. 10). В 2019 р. археологічна експедиція Інституту археології НАН України «Уличі» додала до реєстру пам'яток декілька городищ, серед яких новими стосовно списків П. Хавлюка та М. Кучери є об'єкти Глинськ, Грушківці і Гушинці. Завдяки сучасним методам досліджень науковці експедиції встановили, що укріплення будували з метою надання укриття, а не з метою домінування на місцевості. Вони не вважають, що городища утворюють оборонні лінії по річках (Манігда, Грабовська, 2021, с. 55).

Уличі Побужжя привернули увагу сучасних науковців тим, що вони жили в надзвичайних умовах і були змушені долати декілька криз. А. Томашевський проаналізував структуру населення Східного Поділля і визначив, що в VIII–IX ст. заселеність середньої течії Південного Бугу не несе системності, локалізується у лісовій частині краю (найбільша концентрація в цей час навколо сучасного Брацлава), а кількісний потенціал досить невеликий. Концентрація уличького населення X–XI ст. є найбільш щільною і теж локалізується в лісистій частині краю.

Кілька потужних скупчень поселень і городищ утворили зону суцільної заселеності в межириччі Південного Бугу та Собу. А. Томашевський вважає, що улличі стрімко переселилися до вказаного району з Подніпров'я, будували городища поспіхом, але обирали для проживання лісові масиви із переважанням дубу. Цей тип лісових угідь був необхідним для ведення господарства, оскільки традицію жити і працювати у дібровах вони принесли з собою з Подніпров'я. В X–XI ст. палеоприродне середовище дозволяло улличам активно господарювати: «землеробство в одночасно співіснуючих його формах (підсіки, перелогу, орно-парової) разом з тваринництвом задовольняло основні продовольчі та енергетичні потреби населення. Реміснича, промислова діяльність забезпечувала мешканців знаряддями праці, інструментами, необхідною сировиною та їжею» (Томашевський, 2003, с. 153). З часом активне природокористування призвело до надлишкового антропогенного навантаження на природу і мало призвести до зникнення основної частини лісів, до раціоналізації та інтенсифікації господарських технологій. Улличі Побужжя жили в умовах несприятливих зовнішніх обставин – у протистоянні кочовикам та київським князям. Спустошене природне середовище вже не могло бути надійним захистом від кочовиків. Ця криза яскраво проявилася з початком навали половців у другій половині XII ст. В цей же час починається активне заселення верхів'їв Південного Бугу, Згару, Случі, Тетерева – Болохівської землі, де було враховано ніби «невдалий досвід улличів» (Томашевський, 2003, с. 155-156).

Аграрні технології мешканців Поділля часів раннього Середньовіччя зокрема розглянути С. Маярчаком і визнаються досить високими. Для нас важливим є його висновок про коректність співставлення господарювання мешканців Пониззя, Лівобрежжя Середнього Подністров'я IX–XI ст. та Болохівської землі XII–XIII ст. С. Маярчак відзначає, що традиції господарювання значною мірою склалися раніше IX–X ст. Він погоджується з припущенням Я. Барана про появу в краї парової системи землеробства у формі двопілля або різнопілля ще у VIII–IX ст., коли землю обробляли переважно ралами. За висновками С. Маярчака, бик став основною домашньою твариною ще перед IX ст. До землеробства та приселищного скотарства додавалися мисливство, рибальство, бортництво та збиральництво (Маярчак, 2008, с. 158-168). Високу оцінку сільському господарству улличів дав П. Хавлюк. Він зокрема відзначав, що вони користувалися плугом з череслом, і це дозволяло орати покриті дерном землі (Хавлюк, 1993, с. 17-18). Поступ аграрної традиції Західного Поділля і Південної Волині протягом X–XIII ст., високий рівень землеробства та врожайності засвідчується у недавній статті М. Ягодинської та С. Горбаненко. Зокрема, вони відзначають зв'язок деякого реманенту з опосередкованим впливом салтівської традиції обробки металу (залізни окуття для лопат, кріплення леза коси до дерев'яного держака за допомогою цвяхів), що, на нашу думку, додатково підтверджує приналежність описаних комплексів улличам та їхнім нащадкам (Ягодинська, Горбаненко, 2021, с. 414, 420).

Присутність улличів у районі Дністра та близькі відносини з тиверцями є широко визнаними в історичній науці. Науковців переконують вказівки літопису на спільне проживання обох племен по Дністру до Дунаю та згадування їхніх імен поруч майже в усіх епізодах. Улличі і тиверці разом відстояли свою незалежність у війні князя Олега 880-х рр. проти слов'янських племен, коли ним було остаточно підкорено полян, деревлян, сіверян та радимичів. Ми знаємо про потрапляння тиверців у залежність до київських князів. В 907 р. вони беруть участь у поході Олега на Візантію з особливим статусом «толковинів», та у 944 р. як звичайні учасники подібного походу Ігоря. У контексті роботи нас цікавить хвиля міграції улличів до вказаного регіону з Побужжя в X–XII ст. А. Сміленко - одна з провідних дослідників ранньосередньовічних пам'яток лівобережжя Дунаю та басейну нижньої течії Дністра чітко бачить приплив слов'янського населення, яке ототожнює з улличами. В цілому, за результатами різних досліджень, простежується 8 «грон» поселень без укріплень, зокрема, в районі озера Катлабуг, сіл Шабо та Багате. Вона відзначає одночасну присутність там салтівського населення, але слов'янську культуру вважає визначальною у X–XI ст. (Сміленко, Козловський, 1987, с. 82). Нагадаємо, що південні улличі Подніпров'я та представники південної гілки салтівської культури мали досвід адекватної взаємодії на берегах цієї великої ріки. Повертаючись до лівобережжя нижньої течії Дунаю, вкажемо на думку науковців про те, що печеніги тут були менш агресивними (Сміленко, 1999, с. 273-274).

Визначення пам'яток тиверців важливе для розуміння історії улличів. Науковці дискутують про приналежність слов'янських пам'яток Північної Буковини та прилеглого Подністров'я. Б. Тимошук вважає, що городища на Правобережжі Дністра в межах Північної Буковини належали тиверцям, а в межириччі Прута й Сирета - хорватам (Тимошук, 1976, с. 139-140). На думку М. Кучери межа племен проходила не по Пруту, а по Дністру на лінії р. Збруч: «Ця межа відповідає територіальному членуванню Дністро-Сиретської групи городищ на дві частини - східну - по Дністру (15 городищ) і західну - між Дністром, Прутом і Сиретом (22 городища). Городища східної частини вниз по Дністру підходять до Дністровсько-Реутської групи тиверських

укріпленнь і їх також слід вважати пам'ятками літописних тиверців» (Кучера, 1999, с. 125). Укріплення Північної Буковини почали виникати у VIII ст., а більшість створені у IX ст. Особливою проблемою є археологічне підтвердження входження тиверців до складу Київської Русі. Багатьом історикам для визнання цього достатньо літописних повідомлень про участь тиверців у походах князів Олега та Ігоря на Візантію. Археологи, зокрема Г. Федоров та Б. Тимощук, вбачають докази цього у перетворенні городищ-укриттів VIII–IX ст. на потужні укріплення – князівські фортеці у X ст. Йдеться про широко відомі городища Алчедар та Єкімауци, які в період розквіту загинули під ударами кочовиків (XI–XII ст.) (Русанова, Тимощук, 1981; Бырня, 1999). Про тимчасовість входження цих центрів до складу Київської Русі свідчить те, що їхні назви не згадані у «Повісті минулих літ». Звернемо увагу на розміщення Машкеуцького городища на місці переправи через Дністер (правий берег поблизу сучасних Дубоссар), що є типовим для уличів. В контексті південно-західної локалізації уличів та заселеності вказаного регіону згадаємо повідомлення Анонімного Баварського географа («Опис міст і областей на півночі від Дунаю, або Баварський Географ», середина IX ст.) в якому загадуються Унлісі (Unlizi) – «багаточисленний народ», що має 318 міст. Тиверцям приписують згадку про 143 міста (Кучера, 1999, с. 148). З іншого боку, «Повість минулих літ» називає лише близько 10 населених пунктів на землях уличів (Літопис руський, 1990, карта-додаток «Східна Європа»). У XI–XII ст. у зв'язку з навалом половців частина слов'янського населення мігрувала з території сучасної Молдови північніше – до басейну середнього Подністров'я та Дністровського каньйону, де вже й до того жили тиверці, уличі та частина білих хорватів.

Вивчення земель проживання різних гілок уличів неодмінно підводить дослідників до проблеми більш ретельного обліку городищ, поселень та письмових повідомлень часів Середньовіччя. Типовим прикладом є спроби обрахунку пам'яток середньої течії Південного Бугу. Ретельний дослідник М. Кучера в 1999 р. називає 52 городища, А. Томашевський в 2003 р. – 60. Автор, враховуючи останні відкриття археологічної експедиції «Уличі», погоджується, що приблизна кількість городищ уличів у Вінницькій обл. складає 60. Додаткові цифри дають регіональні дослідження. С. Маярчак вказує на наявність у Подністров'ї Хмельницької обл. 14 городищ IX–XI ст. (Маярчак, 2012, с. 256, 267). М. Кучера обліковує 32 городища тиверців (17 в нижньому Подністров'ї та 15 в середньому). Подніпровські пам'ятки уличів потребують окремого підрахунку. Наявність їхніх поселень на правому березі цієї стратегічно важливої ріки є доведеним фактом. Д. Березовець вказує групи поселень (23) по обох берегах Дніпра від гирл річок Рось та Супій до Кременчука. Друга група поселень (18) локалізується в Надпоріжжі навколо м. Дніпра (Березовець, 1963, с. 191). Встановлення культурного шару VIII–X ст. на давніх городищах, які активно використовувалися у наступних століттях, є досить важким завданням, і він фіксується не часто. Розуміючи дискусійність кожного окремого прикладу, ми умовно зарахуємо до пам'яток південних уличів військовий табір Вознесенки, неукріплене протомісто Ігреня, городища Любимівка та Дніпровське-2, літописне Олешня як місто Уліски та його супутник Муліса з повідомлення М. Аль-Ідрісі. Окремим анклавом уличів та тиверців було лівобережжя гирла Дунаю до Дністра з приблизно вісьмома «гронами» поселень. Разом – більше 95 городищ уличів і тиверців та багатьма «гронами» поселень у багатьох регіонах України. Важливими є подібні підрахунки для інших слов'янських племен. За класифікацією М. Кучери, кількість відомих городищ полян складає 20, деревлян – 20, хорватів Прикарпаття – 57 (35 у верхньому Подністров'ї і 22 в межиріччі Дністра-Сирету), бужан – 21, волинян – 22, сіверян на Лівобережжі Дніпра – 92 та понад 30 на території Російської Федерації (Кучера, 1999, С. 148). Очевидно, що князі Олег та Ігор у війнах проти уличів спиралися на стратегічні ресурси Північної Русі. Зведення археологічних пам'яток А. Кузи «Давньоруські городища X–XIII ст.» відрізняється від підрахунків М. Кучери в бік зменшення цифрових показників кількості об'єктів, проте дозволяє простежити пропорційні частки племен Русі. За наведеними даними впливає, що станом на першу половину X ст. під контролем Рюриковичів перебували: 14 городищ, які безпосередньо підлягали князю (Новгород та район оз. Ільмень – 4, Київ, Любеч, Чернігів та околиці – 10); близько 50 городищ на території племен-данників (словен, кривичів, дреговичів, радимичів, сіверян – по 10). Разом близько 64 городищ, з них власне на території сучасної України біля 20 (Куза, 1996, карти 1, 2).

Про важливість уличів у середньовічній історії України свідчить їхня присутність у Середньому та Південному Подніпров'ї як стратегічно важливому регіоні. Політична самостійність підтверджується тими фактами, що вони не сплачували данини Хозарії, хоча постійно мали контакти із кочовими народами. Очевидно, що війна між Рюриковичами та уличами, насамперед, велася за володіння дніпровським річковим шляхом до моря. Історики визнають, що до IX ст. Київ був кінцевим значним пунктом торгівлі між чорноморським та подніпровськими регіонами. Підтвердженням цих зв'язків є літописна легенда про «городок» Кия в гирлі Дунаю (История Киева, 1982, с. 49). Це означає, що контакти між Причорномор'ям та Києвом відбувалися за посередництва уличів. Історія шляху «із варягів у греки» свідчить, що

володарі Північної Русі ще до спроб встановити контроль над Дніпром мали досвід користування потоками континентальної торгівлі, оскільки Новгород вже був таким центром. До нього йшов важливий Воховсько-Волзький торговельний шлях, який далі вів у Балтику. Військові загони Рюриковичів мали досвід долаття річкових порогів, оскільки р. Волхов, будучи транспортною артерією, мала значну порожисту частину (Славяне и скандинавы, 1986, с. 218-219). Очевидно, що володарі Русі вже будували ранньосередньовічну монархію, тоді як уличами керувала родоплемінна знать, і це посилювало їхній антагонізм. Економічний потенціал улличів був достатньо великим. Він спирався на землеробство, розвинену як на рівень раннього Середньовіччя металургію, ремесла та торгівлю. В наш час доведено, що так званий «волинський» тип прикрас належить улличам, які постачали їх до інших земель шляхом торгівлі чи обміну (Хавлюк, 1999b, с. 16-17). Джерелом спеціального експорту був унікальний для всіх земель середньовічної України кар'єр вулканічного туфу поблизу с. Жорнище Вінницької обл. Саме там протягом століть, починаючи з часів зарубинецької культури, видобувалися плити цього каменю, з яких виготовлялися особливо якісні жорна ручних млинів. Уличі повністю контролювали цей ресурс і постачали готові жорна та плити-заготовки в різні частини України. Окремі шляхи постачання вели до південно-східної Волині та до Києва. Таке жорно було знайдено навіть на салтівському городищі Донецьке поблизу Харкова (Хавлюк, 1973, с. 39-40). Уличі майстри додали до конструкції ручного млина важливий елемент – порплицю. Це вдосконалення дозволяло регулювати розмелювання зерна шляхом піднімання чи опускання бігунка (Хавлюк, 1984, с. 6). З Волині улличі отримували жадані в той час пірофілітові (шиферні) пряслиці і сланцеві точильні камені. Були й торговельні відносини з Києвом. Також зафіксовано, що улличі отримували марганцеву руду та переправляли її в район Дністра (Хавлюк, 1999a, с. 76).

Науковці вважають, що зафіксоване в історії переселення улличів до різних регіонів України не означає зникнення на місцях усіх їхніх представників. Переселялася політична еліта, військові та їхнє оточення, певна частка населення, проте частина землеробів і ремісників не покидала обжитих місць. Продуктів праці цих людей потребували як кочові народи, так і можновладці Русі. П. Хавлюк зробив висновок, що улличі Південного Побужжя, спираючись на підтримку тиверців, мали достатній рівень розвитку і ресурсів, щоб проводити незалежну від князів Києва політику та не стали складовою частиною Давньоруської держави до кінця XI ст. (Хавлюк, 1993, с. 17-18). У контексті цих фактів стає очевидною слушність аргументованої тези відомого дослідника-славіста В. Барана про чужість назви «Русь» ранньосередньовічному населенню українських земель в часи становлення панування Рюриковичів (Баран, 1998, с. 64-67, 132, 216; Баран, 2005, с. 120-128). А. Козловський бачить ще одну важливу роль осілого слов'янського землеробського населення Півдня України. Він вказує на те, що туди, до нащадків улличів та осілих салтівців, у XII – першій половині XIII ст. переселялися мешканці Середнього Подніпров'я, що, незважаючи на бурхливі події XIII ст., можна вести мову про спадкоємність етнічного складу осілого населення протягом IX–XIV ст. Про переважно мирний характер відносин осілого населення з кочовиками свідчить відсутність укріплень на поселеннях. Можна припускати, що мешканці мали певну соціально-економічну організацію для спілкування з кочовиками та Давньоруською державою (Козловський, 1992, с. 174-175). Ми вважаємо, що подібна модель відносин склалася й в інших частинах півдня України - у Подунав'ї, Подністров'ї та Побужжі. А. Козловський також вказує на той факт, що бродники XI–XIII ст., незважаючи на строкатість свого складу, діяли у тих місцевостях півдня, де були пункти осілого землеробського населення і місцевого ремісництва, та вважає це цілком закономірним (Козловський, 1992, с. 169–171).

Висновки. Літописні відомості про проживання улличів у Середньому Подніпров'ї, Південному Побужжі, Подністров'ї та Подунав'ї підтверджуються результатами археологічних досліджень. Окремими локальними зонами розселення улличів були Південне Подніпров'я, Південна Київщина, Південна Волинь, Дністровський каньйон.

Уличі володіли розвиненими як на свій час аграрними технологіями, в основі яких було землеробство та присадибне скотарство. Серед ремесел помітне місце займали металургія, металообробка та ювелірна справа. Унікальною технологією було виробництво жорен з вулканічного туфу.

Військова справа улличів була на достатньо високому рівні. Вони вели оборонні війни від нападів різних кочовиків та князів Київської Русі. Головними пам'ятками цього є численні городища, які, насамперед, виконували функцію військового табору і укриття для населення. Здатність швидко будувати і удосконалювати ці об'єкти свідчить про наявність у них розвинених родоплемінних відносин, авторитетної адміністрації та знаті.

Уличі і тиверці були особливо близькими племенами та мали спільний ареал проживання у Подністров'ї. Обидва племені разом брали участь в освоєнні земель правобережжя гирла

Дунаю у X–XI ст. Тиверці прийняли хвилі улличів-переселенців з Подніпров'я після поразок останніх у війнах з князями Русі в I половині X ст.

Підрахунок кількості відомих городищ та аналіз ареалу розселення улличів дозволяє назвати їх одним з найчисленніших племен України IX–XI ст. Тривалий період війн IX–X ст. між князями Русі та улличами був викликаний боротьбою за панування у Подніпров'ї і володіння дніпровським річковим шляхом до Чорного моря. Князі Олег та Ігор змогли завдати поразки улличам, лише залучивши ресурси Північної Русі, оскільки власні князівські ресурси в межах сучасної України були незначними у порівнянні з потенціалом улличко-тиверського геополітичного простору.

Улличі мали особливі відносини з кочовими народами, що відрізняє їх від інших слов'янських племен. Їхніми сусідами і постійними партнерами у взаємодії протягом VIII–XI ст. були представники південної гілки салтівської культури. Улличам вдалося у X–XI ст. протистояти навалі печенігів, незважаючи на певні втрати. Дошкульного удару завдали половці, що призвело до розорення більшості городищ в кінці XI–XII ст. та хвилі переселення улличів з найбільш постраждалого Побужжя. Слов'янські поселення Південного Подніпров'я, Подністров'я та Подунав'я були зоною переходу до осілості представників кочових народів та простором дії бродників.

Очевидно, що варто переосмислити середньовічну історію України в контексті самотності улличів і тиверців. Припускаємо і очікуємо, що падіння рівня води на місці Каховського водосховища, використання сучасних методів і технологій проведення археологічних досліджень та остаточне звільнення земель України від російських загарбників дадуть можливість віднайти у Подніпров'ї та на Півдні України нові слов'янські пам'ятки.

Подяка. Автор висловлює щирі вдячності усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримував фінансової допомоги для ведення досліджень, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Баран, В. Д.** (1998). *Давні слов'яни*. Київ: Видавничий дім «Альтернативи». 336 с.
- Баран, В. Д., Баран, Я. В.** (2005). *Історичні витоки українського народу*. Київ: Генеза. 208 с.
- Березовец, Д. Т.** (1963). Поселения улличей на р. Тясмине. *Материалы и исследования по археологии СССР*. 108. 145-208.
- Буйських, С. Б., Ієвлєв, М. М.** (1991). Про осіле населення понизь Дніпра та Південного Бугу у X–XIII ст. *Археологія*. 4. 89-104.
- Быря, П. П.** (1999). Процесс градообразования в Поднестровье в период раннего средневековья. *Stratum plus*. 5. 328-337.
- Грінченко, В. А.** (1950). Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі. *Археологія*. 3. 37-63.
- Грушевський, М. С.** (1905, 1992). *Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн.* Київ: Наукова думка. (Пам'ятки історичної думки України). Т. 2: XI XIII вік. 640 с.
- Гордєєв, А. Ю.** (2013). Аналіз топонімів регіону Чорного моря на картах-портоланах Весконтє Петра 1311-1321 рр. *Вісник геодезії та картографії*. 5. 36-45.
- Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия.** (2009). Москва: Т. 3: *Восточные источники*. 264 с.
- Історія Києва.** (1982). В 3 т., 4 кн. Київ: Наукова думка. Т. 1: *Древний и средневековый Киев*. 408 с.
- Козловський, А. О.** (1992). *Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст.* Київ: Наукова думка. 184 с.
- Куза, А. В.** (1996). *Древнерусские городища X–XIII вв.: Свод археологических памятников*. Москва: Христианское издательство. 256 с.
- Кучера, М. П.** (1999). *Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем*. Київ, ІА НАНУ. 252 с.
- Кучера, М. П.** (2017). Городища улличів у середньому Побужжі. *Археологія*. 4. 61-73.
- Манігда, О., Грабовська, О.** (2021). Середньовічні городища улличів на Побужжі. Особливості використання ландшафту. *Простір в історичних дослідженнях*. 2. 50-56.
- Маярчак, С. П.** (2008). Сільське господарство і промисли населення лівобережжя середнього Подністров'я IX–XIII ст. (у межах Хмельниччини). *Археологічні студії*. Київ, Чернівці: Наші книги. 3. 158-168.
- Маярчак, С. П.** (2012). *Лівобережжя середнього Подністров'я у IX–XIII ст. (за даними історико-археологічних досліджень)*: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.04. Київ. 390 с.
- Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Вінниця.** (2016). Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД». 224 с.

-
- Пам'ятки історії та культури Вінницької області.** (2019). Вінниця: ПрАТ «Віноблдрукарня». Ч. 1: Барський – Немирівський р-ни. 400 с.
- Русанова, І. П., Тимощук, Б. А.** (1981). *Древнерусское Поднестровье: Историко-краеведческие очерки.* Ужгород: Карпати. 144 с.
- Сапельняк, Т. І.** (2006). *Уличі і тиверці в Карпато-Причорноморських землях (друга половина IX – перша половина X сторіччя):* дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Одеса. 188 с.
- Славяне и скандинавы.** (1986). Москва: Прогресс. 416 с.
- Смиленко, А. Т., Козловский, А. А.** (1987). Средневековые поселения в приморской части Днестро-Дунайского междуречья. *Днестро-Дунайское междуречье в I – начале II тыс. н.э.* Киев: Наукова думка. 67-83.
- Сміленко, А. Т.** (1999). З історії літописних уличів. *Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н.е.* Київ-Львів: РАС. 268-276.
- Східна Європа до кінця XIII ст. за Літописом руським.** (1990). *Літопис руський.* Київ: «Дніпро». Карта-додаток.
- Тимощук, Б.О.** (1976). *Слов'яни Північної Буковини V–IX ст.* Київ: Наукова думка. 178 с.
- Томашевський, А.П.** (2003). Нарис історії та екології заселення Східного Поділля слов'яно-руської доби. *Археологічні студії.* Київ, Чернівці: Прут. 2. 132-160.
- Хавлюк, П. І.** (1969). Древньоруські городища на Південному Бузі. *Слов'яно-руські старожитності.* Київ. 156-174.
- Хавлюк, П. І.** (1973). До питання про виготовлення жорен у давній Русі. *Археологія.* 9. 34-41.
- Хавлюк, П. І.** (1984). Дослідження ремісничого центру для виробництва жорен на Південному Надбужжі. *Тези доп. другої Вінниць. обл. іст.-краєзн. конф.* Вінниця. 6.
- Хавлюк, П. І.** (1988). Про час використання улицями оборонних споруд передскіфського і скіфського часу. *Тези доп. шостої Вінниць. обл. іст.-краєзн. конф.* Вінниця. 7-8.
- Хавлюк, П. І.** (1993). Земля Уличів. *Тези доп. дванадцятій Вінниць. обл. іст.-краєзн. конф.* Вінниця. 17-18.
- Хавлюк, П. І.** (1997). Нове в фортифікації уличів. *Матеріали звітної конференції викладачів і студентів історичного факультету за 1996 р.* Вінниця, ВДПІ. 48-49.
- Хавлюк, П. І.** (1999а). Обмін і торгівля уличів. *Матеріали звітної конференції викладачів і студентів історичного факультету за 1998 р.* Вінниця. 75-77.
- Хавлюк, П. І.** (1999b). Ювелірна справа в уличів. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* 1. 13-19.
- Ягодінська, М. О., Горбаненко, С. А.** (2021). Землеробство в межиріччі Дністра та Ікви у давньоруський час (за археологічними даними). *Археологія і давня історія України.* 1 (38). 408-424. DOI: 10.37445/adiu.2021.01.29

Taras R. Bednarchyk

Vinnitsia Pyrohov National Medical University
PhD (Philosophy), Associate Professor (Ukraine)

The Significance of Annalistic Ulyches in the Early Medieval History of Ukraine

Abstract. *The purpose of the article is to study the habitat of the Ulych tribe on the territory of modern Ukraine, the specifics of their interaction with non-Slavic peoples, and the reasons for their confrontation with the princes of Rus. The research methodology is based on a combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-comparative, historical-typological, historical-systemic) methods with the problem-chronological principle and the principles of scientificity, historicism, objectivity, comprehensiveness and integrity scientificity. The scientific novelty of the work is that, for the first time, historical information about Ulyches in different regions of our country is correlated and analyzed, and their civilizational influence on the population of Ukraine during the Middle Ages is established. Conclusions.* *The historical information about the habitation of the Ulyches in the Middle Podniprovyia, Southern Pobuzhzhia, Podnistrovyya, and the Danube region is confirmed by the results of archaeological research. Separate local zones of Ulyches' settlement were Southern Podniprovyia, Southern Kyiv Region, Southern Volyn, and Dnister Canyon. The Ulyches possessed developed for their time agricultural technologies, which were based on agriculture and homestead cattle breeding. The metallurgy, metalworking and jewelry were among the main crafts. The production of millstones from volcanic tuff was a unique technology. The main Ulyches' attractions are numerous hillforts, which were above all things a military camp and a shelter for the population. The ability to build and improve these objects quickly testifies to the presence of developed clan relations, authoritative administration and nobility. The Ulyches and the Tyvertsi were particularly close tribes and had a common area of residence in Podnistrovyya. Both tribes together participated in the development of the right bank lands of the Danube mouth in the 10th-11th centuries. Counting the number of known hillforts and analyzing the Ulyches' settlement area allows*

us to call them one of the most numerous tribes of Ukraine in the 9th–11th centuries. The long period of wars of the 9th–10th centuries. between the princes of Rus and the Ulyches was caused by the struggle for supremacy in the Dnipro region and possession of the Dnipro river route to the Black Sea. The Ulyches had a special relationship with nomadic peoples, that distinguishes them from other Slavic tribes. The representatives of the southern branch of the Saltiv culture were their neighbour and constant partner in interaction during the VIII–XI centuries.

Key words: The Ulyches, the Tyvertsi, settlement, Podnistrovya, Pobuzhzhia, Podniprovya.

References:

- Baran, V. D.** (1998). *Davni slov'jany [The Ancient Slavs]*. Kyjiv: Vydavnychij dim «Aljternatyvy». 336 s. [in Ukrainian].
- Baran, V.D. & Baran, Ja.V.** (2005). *Istorychni vytoky ukrajinskogho narodu [Ukrainian people's historical origin]*. Kyjiv: Gheneza. 208 s. [in Ukrainian].
- Berezovets, D. T.** (1963). Poseleniya ulichey na r. Tyasmine [The Ulyches' settlements near Tiasmyn river]. *Materialy i issledovaniya po arkeologii SSSR – The materials and researches on USSR archeology*. 108. 145-208. [in Russian].
- Bujsjkykh, S. B. & Ijevljev, M. M.** (1991). Pro osile naselennja ponyzj Dnipro ta Pivdennogho Bughu u X–XIII st. [About settled population below Dnipro and Southern Boog in X–XIII centuries]. *Arheologija – Archeology*. 4. 89-104. [in Ukrainian].
- Byrnya, P. P.** (1999). Protsess gradoobrazovaniya v Podnestrove v period rannego srednevekovya [The urban development process in Podnistrovya in the early medieval age]. *Stratum plus - Stratum plus*. 5. 328-337. [in Russian].
- Drevnyaya Rus v svete zarubezhnykh istochnikov: Khrestomatiya [Ancient Rus in foreign sources: Anthology]**. (2009). Moskva: T. 3: Vostochnye istochniki [Part 3: Oriental sources]. 264 s. [in Russian].
- Ghordjejev, A.Ju.** (2013). Analiz toponimiv reghionu Chornogho morja na kartakh-portolanakh Veskonte Petra 1311-1321 rr. [The Analysis of Black Sea region toponyms on the Veskonte Petra portolan charts of 1311-1321]. *Visnik geodezii ta kartografii – The Geodesy and Cartography bulletin*. 5. 36-45. [in Ukrainian].
- Ghrinchenko, V. A.** (1950). Pam'jatka VIII st. kolo s. Voznesenky na Zaporizhzhzi [The VIII century's artifacts near Voznesenka village of Zaporizhzhzia region]. *Arheologija – Archeology*. 3. 37-63. [in Ukrainian].
- Ghrushevsjkyj, M. S.** (1905, 1992). *Istoriya Ukrajiny-Rusy: v 11 t., 12 kn. [The history of Ukraine-Rus: in 11 parts, 12 books]*. Kyjiv: Naukova dumka. (Pam'jatky istorychnoji dumky Ukrajiny). T. 2: XI–XIII vik [Part 2: XI–XIII centuries], 640 c. [in Ukrainian].
- Istoriya Kieva [Kyiv History]**. (1982). V 3 t., 4 kn. Kiev: Naukova dumka. T. 1: Drevnij i srednevekovy Kiev [Part 1: The Ancient and medieval Kyiv]. 408 s. [in Russian].
- Jaghodynsjka, M. O., Ghorbanenko, S. A.** (2021). Zemlerobstvo v mezhyrichchi Dnistra ta Ikvy u davnjorusjkyj chas (za arkeologhichnymy danymy) [Agriculture in the watershed of Dniester and Ikva in the ancient Rus period (according to archaeological findings)]. *Arkheologhija i davnja istorija Ukrajiny – The archaeology and ancient history of Ukraine*. 1 (38). 408-424. DOI: 10.37445/adiu.2021.01.29 [in Ukrainian].
- Khavljuk, P. I.** (1969). Drevnjorusjki ghorodyshha na Pivdennomu Buzi [The Ancient Rus forthills on the river Southern Boog]. *Slov'jano-rusjki starozhytnosti [Slav-Rus antiquities]*. Kyjiv. 156-174. [in Ukrainian].
- Khavljuk, P. I.** (1973). Do pytannja pro vyghotovlennja zhoren u davnij Rusi [On the theme of millstones production in the ancient Rus]. *Arheologija – Archeology*. 9. 34-41. [in Ukrainian].
- Khavljuk, P. I.** (1984). Doslidzhennja remisnychogho centru dlja vyrobnyctva zhoren na Pivdennomu Nadbuzhzhzi [The research of millstones craft center on the Southern Nadbuzhzhzia]. *Tezy dop. drughoji Vinnyc. obl. ist.-krajezn. konf [Theses of the reports of the second Vinnytsia regional local historical conference]*. Vinnycja. 6. [in Ukrainian].
- Khavljuk, P. I.** (1988). Pro chas vykorystannja ulychamy oboronnykh sporud peredskifskogho i skifskogho chasu [About the time when Ulyches used the pre-Scythians and Scythians defense buildings]. *Tezy dop. shostoji Vinnyc. obl. ist.-krajezn. konf [Theses of the reports of the sixth Vinnytsia regional local historical conference]*. Vinnycja. 7-8. [in Ukrainian].
- Khavljuk, P. I.** (1993). Zemlja Ulychiv [The Ulyches' land]. *Tezy dop. dvanadcjatoji Vinnyc. obl. ist.-krajezn. konf [Theses of the reports of the twelfth Vinnytsia regional local historical conference]*. Vinnycja. 17-18. [in Ukrainian].
- Khavljuk, P. I.** (1997). Nove v fortyfikaciji ulychiv [Something new in Ulyches' fortification]. *Materialy zvitnoji konferenciji vykladachiv i studentiv istorychnogho fakul'tetu za 1996 r. [Report conference materials of historical department teachers and students of 1996]*. Vinnycja, VDPI. 48-49. [in Ukrainian].

-
- Khavljuk, P. I.** (1999a). Obmin i torghivlja ulychiv [The Ulyches' trade and exchange]. *Materialy zvitnoji konferenciji vykladachiv i studentiv istorychnogho fakul'tetu za 1998 r.* [Report conference materials of historical department teachers and students of 1998]. Vinnycja. 75-77. [in Ukrainian].
- Khavljuk, P. I.** (1999b). Juvelirna sprava v ulychiv [The Ulyches' jewelry]. *Naukovi zapiski. Seriâ: Îstoriâ (Vinnic'kij deržavnij pedagogičnij universitet imeni Mihajla Kocûbins'kogo) – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskiy State Pedagogical University. Series: History. 1.* 13-19. [in Ukrainian].
- Kozlovs'kyj, A.O.** (1992). *Istoryko-kul'turnyj rozvytok Pivdennogho Podniprov'ja v v IX-XIV st.* [The historical and cultural development of Southern Podniprovya in IX-XIV centuries]. Kyjiv: Naukova dumka. 184 s. [in Ukrainian].
- Kuchera, M. P.** (2017). Ghorodyshha ulychiv u serednjomu Pobuzhzhji [Uliches' Hill-forts in Buh River Middle Region]. *Arheologîâ – Archeology.* 4. 61-73. [in Ukrainian].
- Kuchera, M.P.** (1999). *Slov'jano-rusjki ghorodyshha VIII–XIII st. mizh Sanom i Sivers'kym Dincem* [The Slav-Rus forthills of VIII–XIII centuries between rivers Sian and Siverskyi Donets]. Kyjiv, IA NANU. 252 s. [in Ukrainian].
- Kuza, A. V.** (1996). *Drevnerusskie gorodishcha X–XIII vv.: Svod arkeologicheskikh pamyatnikov* [The Ancient Rus forthills in X–XIII centuries: The catalog of archeological monuments]. Moskva: Khristianskoe izdatelstvo. 256 s. [in Russian].
- Majarchak, S. P.** (2008). Sil'sjke ghospodarstvo i promysly naselennja livoberezhzhja serednjogho Podnistrov'ja IX–XIII st. (u mezhakh Khmeljnychchyny) [Agriculture and crafts of left bank middle Podnistrovya's population in IX–XIII centuries (in Khmeljnychchyna boundaries)]. *Arkheologichni studiji – The Archeological Studies.* Kyjiv, Chernivci: Nashi knyhy. 3. 158-168. [in Ukrainian].
- Majarchak, S. P.** (2012). *Livoberezhzhja serednjogho Podnistrov'ja u IX-XIII st. (za danymy istoriko-arkheologichnykh doslidzhenj)* [Left bank lands of middle Podnistrovya in IX-XIII centuries (on the base of historical archeological researches): dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.04. Kyjiv. 390 s. [in Ukrainian].
- Manighda, O., Ghrabovs'jka, O.** (2021). Serednjovichni ghorodyshha ulychiv na Pobuzhzhji. Osoblyvosti vykorystannja landshaftu [Medieval hill-forts of ulychi people in Southern Bug region. Features of landscape use]. *Prostir v istorychnykh doslidzhenjakh - Space in historical researches.* 2. 50-56. [in Ukrainian].
- Pam'jatky istoriji ta kul'tury Vinnyc'koji oblasti** [The historical and cultural memorials of Vinnytsia region.]. (2019). Vinnycja : PrAT «Vinobldrukarnja». Ch. 1 : Bars'kyj – Nemyriv's'kyj r-ny [Part 1: Bar – Nemyriv districts]. 400 s. [in Ukrainian].
- Pam'jatky istoriji ta kul'tury Vinnyc'koji oblasti. Vinnycja** [The historical and cultural memorials of Vinnytsia region. Vinnytsia.]. (2016). Vinnycja : TOV «Nilan-LTD». 224 s. [in Ukrainian].
- Rusanova, I. P., Timoshchuk, B. A.** (1981). *Drevnerusskoe Podnestrovo: Istoriko-kraevedcheskie ocherki* [The Ancient Rus Podnistrovya: historical local history essays]. Uzhgorod: Karpati. 144 s. [in Russian].
- Sapel'njak, T. I.** (2006). *Ulychi i tyverci v Karpato-Prychornomors'kykh zemljakh (drugha polovyna IX – persha polovyna X storichchja)* [The Ulyches and the Tyvertsi on Carpatian-Prychornomorja lands (2-nd half of the IX-th – 1-st half of the X-th century): dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.01. Odesa. 188 s. [in Ukrainian].
- Skhidna Jevropa do kincja XIII st. za Litopysom rus'kym** [Eastern Europe by the end of the XIII-th century in the Chronicle Rus'kyj]. (1990). *Litopys rus'kyj* [The Chronicle Rus'kyj]. Kyjiv: «Dnipro». Karta-dodatok [Additional map]. [in Ukrainian].
- Slavyane i skandinavj** [The Slavs and the Scandinavians]. (1986). Moskva: Progress. 416 s. [in Russian].
- Smilenko, A. T.** (1999). Z istoriji litopysnykh ulychiv [From the history of annalistic Ulyches]. *Etnokul'turni procesy v Pivdenno-Skhidnij Jevropi v I tysjacholitti n.e.* [Etnocultural processes in the Southern-Eastern Europe in the I-st century A.D.]. Kyjiv-L'viv: RAS. 268-276. [in Ukrainian].
- Smilenko, A. T., Kozlovskiy, A. A.** (1987). Srednevekovye poseleniya v primorskoy chasti Dnestro-Dunayskogo mezhdurechya [The Medieval settlements in the seaside of Dnister-Danube watershed]. *Dnestro-Dunayskoe mezhdureche v I – nachale II tys. n.e.* [The Dnister – Danube watershed in the I-st – beginning of the II-nd centuries A.D.]. Kiev: Naukova dumka. 67-83. [in Russian].
- Tomashevs'kyj, A.P.** (2003). Narys istoriji ta ekologhiji zaselennja Skhidnogho Podillja slov'janorus'koji doby [Essays on history and ecology of settlements of Podillia in the Slav-Rus age]. *Arkheologichni studiji – The Archeological Studies.* Kyjiv, Chernivci: Prut. 2. 132–160. [in Ukrainian].
- Tymoshhuk, B.O.** (1976). *Slov'jany Pivnichnoji Bukovyny V–IX st.* [The Northern Bukovyna's Slavs in the V–IX centuries]. Kyjiv: Naukova dumka. 178 s. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 25.06.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 07.08.2023 р.